

ГЛОБАЛИЗАЦИЈА И ПРОСТОРНЕ УДАЉЕНОСТИ – „КРАЈ ГЕОГРАФИЈЕ“ И „СМРТ РАСТОЈАЊА“?

Рајко Голић¹, Мирјана Гајић², Снежана Вујадиновић³, Дејан Шабић⁴,
Марко Јоксимовић⁵, Филип Крстић⁶, Владимир Малинић⁷

Апстракт: Географска удаљеност између појединих делова света током већег дела људске историје имала је функцију баријере и смањивала могућности комуникације између њих. Немогућност брзог савладавања великих растојања и преношења информација била је главна препрека повезивању удаљених друштава и главна кочница успостављању глобалних веза. Напредак у саобраћајним технологијама у 20. веку у одређеној мери је ублажио просторне баријере, али тек са глобализацијом, појавом интернета и развојем информационих технологија крајем 20. века радикално је промењен концепт географске удаљености и у значајној мери елиминисана физичка дистанца као баријера; створени су термини попут сајбер простора, виртуелне стварности, детериторијализације итд. Данас, када друштвене мреже омогућавају тренутну комуникацију на планетарном нивоу, у свести људи компресија времена и простора доводи до потпуно другачијег поимања удаљености и њене релативизације. Све лакши транспорт људи и робе на велике удаљености, експлозивни пораст информационих и комуникационих технологија и други феномени садржани у термину глобализација навели су многе ауторе да дискутују о све мањој важности географских растојања као значајних сила у покретању економских и друштвених активности. Развијени су концепти „смрти растојања“ и „краја географије“, који подразумевају да у савременом свету географска дистанца више није битна, јер се међуљудска комуникација и економске активности све више пребацују из стварног физичког у виртуелни дигитални простор. У раду се критички разматрају ови концепти, са циљем да се докаже како и у условима потпуног глобалног умрежавања просторна растојања и даље играју значајну улогу у међуљудским односима и глобалној економији.

Кључне речи: просторна удаљеност, „крај географије“, „смрт растојања“, глобализација

УВОД

Глобализација као сложен процес интегрише бројне факторе чије је међусобно деловање постигнуто захваљујући експанзији знања, технолошких достигнућа и информација. Она се заснива на циркулацији људи, робе, капитала, услуга, идеја и вредности, на њиховој међуповезаности и међузависности (Гајић и др., 2015). Све више коришћен за објашњавање мноштва културних, друштвених и економских процеса, концепт глобализације је стекао велики утицај, упркос томе што још увек није добро дефинисан и критички оцењен ни у популарној култури, ни у академском дискурсу (Murray & Overton, 2015). Као вишезначан и комплексан

¹ Универзитет у Београду – Географски факултет, Студентски трг 3/3, Београд, rajko.golic@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0003-0636-0245

² Универзитет у Београду – Географски факултет, Студентски трг 3/3, Београд, mirjana.gajic@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0003-4470-7609

³ Универзитет у Београду – Географски факултет, Студентски трг 3/3, Београд, snezana.vujadinovic@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0003-1051-3654

⁴ Универзитет у Београду – Географски факултет, Студентски трг 3/3, Београд, dejan.sabic@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0002-7675-6029

⁵ Универзитет у Београду – Географски факултет, Студентски трг 3/3, Београд, marko.joksimovic@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0003-0892-6943

⁶ Универзитет у Београду – Географски факултет, Студентски трг 3/3, Београд, filip.krstic@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0003-0896-0252

⁷ Универзитет у Београду – Географски факултет, Студентски трг 3/3, Београд, vladimir.malinic@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0002-1088-0123

процес, глобализација се испољава кроз мноштво феномена, међу којима су најочигледније економска, технолошка, културна, политичка, финансијска, еколошка, социјална и географска (просторна) димензија.

Управо ова последња димензија изазива интересовање географа. Глобализација је у суштини географски феномен, јер се одвија у географском простору и стога има изражен просторни аспект, који се односи на успостављање веза и односа између појединих делова света (Golić, 2008). Географска димензија глобализације може се описати као „интензификација друштвених односа који повезују удаљена места на начин да су локални догађаји обликовани догађајима који су се одиграли стотинама километара далеко и обрнуто” (Giddens, 1996). Под утицајем технологије физичка растојања се све брже и лакше савладавају, границе се бришу, информације се преносе тренутно, и у том контексту глобализација представља процес чији је крајњи циљ глобална интеграција, односно обједињавање света (Crouch, 2012).

Да би се у 19. веку стигло са једне на другу страну света били су потребни месеци путовања. Данас се комерцијалним авионским летовима може стићи скоро свуда за мање од 24 часа. Данас у реалном времену можемо комуницирати са пријатељима на другом крају света, уместо да седмицама чекамо да нам стигне писмо. Ово су типични примери савременог феномена који су теоретичари назвали „крај географије”, „смрт растојања”, „компресија простора и времена” итд. У раду се критички разматрају ови концепти, са циљем да се докаже како и у условима потпуног глобалног умрежавања просторне удаљености и даље играју значајну улогу у међуљудским односима и глобалној економији.

ИСТОРИЈАТ „СМАЊИВАЊА” СВЕТА

Током највећег дела своје историје човечанство није поседовало довољно софистицирану саобраћајну технологију са брзо физичко савладавање просторних дистанци, што је представљало огроман проблем у комуникацији, економској и културној размени. Путовања, чак и на мале удаљености, била су за данашње појмове веома спора и трајала су недопустиво дуго.

У далекој прошлости једини начин савладавања географских дистанци било је ходање; *Homo sapiens*-у је било потребно око 100.000 година да на овај начин из источне Африке стигне до Израела, 160.000 година до централне Азије и 180.000 година до Северне Америке (Šriv, 2006). Први значајан корак у правцу повећавања људске мобилности направљен је око 3000. године пре нове ере, када су у Месопотамији конструисане прве кочије, које су се могле кретати максималном брзином од 13 km на час (Chondros et al., 2016). Од тада, технички напредак у саобраћајним средствима и брзина путовања се хиљадама година готово уопште нису мењали, изузев незнатних побољшања у конструкцији кочија и квалитету путева; нпр. у првој половини 19. века најбржи начин путовања још увек су биле кочије, чија је максимална брзина износила 15 km на час (Murray & Overton, 2015), што је незнатно брже него у древној Месопотамији. То значи да се растојање од 100 km, које се данас аутомобилом (на ауто-путу) прелази за мање од сат времена, или супербрзим возовима (попут француског TGV-а или јапанског Шинкансена) за мање од 20 минута, у највећем делу људске историје савладало за око седам до девет сати (са обавезним паузама за одмор или замену коња).

Први озбиљнији покушај човека да лакше и брже физички савлада велике удаљености била је јавна железница у Енглеској из 1825. године, али је и она за данашње услове била веома спора (највише 24 km на час). Још 1860–их година двосмерна комуникација људи који су живели на различитим континентима трајала је месецима. На пример, од тренутка слања писма из Лондона у Њујорк до добијања повратног одговора пролазило је више од шест седмица, јер је толико времена требало једрењаку да пређе Атлантски океан и врати се назад са одговором. Чак и ако је коришћена експресна паробродска линија (а то је постало уобичајено тек у последњој деценији 19. века), време потребно да уручење писма и добијање повратног одговора било је најмање три седмице (рекордно кратка трансатлантска пловидба паробродом у једном правцу у то време трајала је осам до девет дана) (Chang, 2010). Године 1870. било је потребно 70 дана да пошта из Лондона стигне до Новог Зеланда (Murray & Overton, 2015). У таквим технолошким условима, немогућност брзог физичког савладавања просторних баријера била је главна препрека повезивању удаљених људских друштава и главна кочница успостављању глобалних веза.

Са интензивним технолошким развојем од средине 19. века саобраћајна средства постају све бржа, а време потребно за савладавање физичких дистанци све краће. Растојање које су људи или роба за један сат могли прећи најбржим превозним средством се увећавало са око 100

km парном локомотивом (1850–1930), преко 650 km пропелерским авионом (1950), 1.100 km млазним авионом (1960) и 2.300 km суперсоничним авионом (1976) (Murray & Overton, 2015). Данас се и највеће удаљености на Земљи авионом савладавају за 25–30 часова. Комерцијалним авио-компанијама могуће је обавити пут око света за нешто више од једног дана (Murray & Overton, 2015).

Током већег дела људске историје питање брзог преноса информација са једног на друго место представљало је нерешив проблем, јер су се поруке преносиле искључиво у материјалном облику и нису се могле кретати брже од људи, бродова или кочија. Проналазак електромагнетног телеграфа 1830-их година довео је до револуције у овој области. Први трансатлантски подморски телеграфски кабл, завршен 1866. године, омогућио је пренос поруке из Њујорка у Лондон за само 7–8 минута, што је више од 2.500 пута брже у односу на време потребно да се порука транспортује експресним паробродом (Chang, 2010). Телеграф је омогућио, по први пут у историји, пренос информација на велику удаљеност електричним импулсима, без физичког транспорта писане поруке, као материјалног објекта. То је толико револуционисало размену информација да су, од тренутка када се појавио телеграф, све касније промене у области комуницирања (радио, телевизија, телефон, телефакс, интернет итд.) биле само квантитативне природе (Вулетић, 2009).

Иако просторна растојања и данас захтевају одређено време за физички транспорт људи и робе, двосмерна нефизичка комуникација између било која два места на Земљи остварује се готово тренутно. Додуше, то је било могуће остварити телефонским везама још пре више од 100 година, али тек од краја 20. века, са интензивним развојем информационих технологија, тренутна комуникација добија квалитативно виши смисао. Данас је преко друштвених мрежа и електронске поште могуће послати било коме и било где фотографије, видео-снимке и различите дигиталне документе за неколико секунди (чак и разговарати лицем у лице преко камера на рачунарима и телефонима), што је пре само 30 година било незамисливо. Посредством савремених медија милиони људи широм света могу истовремено стећи идентична искуства (нпр. пренос фудбалске утакмице), што развија свест о томе да је свет постао „једно место“. Глобализација, интернет и информационе технологије на тај начин радикално мењају концепт географске удаљености и у значајној мери елиминишу физичку дистанцу као баријеру; створени су термини попут сајбер простора, виртуелног простора, детериторијализације и слично.

ТЕЗА О „КРАЈУ ГЕОГРАФИЈЕ“ И „СМРТИ РАСТОЈАЊА“

Иако се термин „глобализација“ у интелектуалним круговима учестало користи тек од средине 1980-их година, прве идеје о све мањем утицају географских удаљености на економске, културне и политичке процесе знатно су старије. Још 1960-их канадски теоретичар Маршал Меклуан изнео је чувену тезу о „глобалном селу“ – свету у коме електронски масовни медији укидају просторне дистанце у толикој мери да човечанство све више личи на село у коме су сви умрежени и повезани (McLuhan, 1962). Године 1970. Тофлер је први експлицитно писао о „пропасти географије“. Његов аргумент је био да географија губи значај јер се људи све брже пресељавају са места на место, а корелације између друштвене разноликости и места нестају. Развој транспортних и комуникационих технологија (и, као резултат, повећана мобилност људи) довели су до тога да „географска локација више није примарни извор различитости“ (Toffler, 1970). Годину касније, чувени филозоф Мартин Хајдегер формулисао је теорију смањивања удаљености (distancelessness) у свету у којем је готово немогуће бити дистанциран од других, где смо сви међусобно на овај или онај начин повезани (Heidegger, 1971).

Од ових првих теоријских уопштавања до данас, све лакши и бржи транспорт људи и робе на велике удаљености, експлозивни развој информационих и комуникационих технологија и други феномени садржани у термину глобализација навели су многе ауторе да дискутују о све мањој важности географских растојања као значајних сила у покретању економских и друштвених активности. Данас, када друштвене мреже омогућавају тренутну комуникацију на планетарном нивоу, у људској свести долази до потпуно другачијег поимања удаљености и њене релативизације. Физичку дистанцу као фактор друштвене интеракције све више елиминишу информационе технологије, које се налазе у самој сржи савремених расправа о глобализацији. Развијени су концепти „краја географије“ (end of geography) и „смрти растојања“ (death of distance), који подразумевају да у савременом свету географска дистанца више није битна, јер се међуљудска комуникација и економске активности све више пребацују из стварног физичког у виртуелни дигитални простор. Географи, социолози и други научници користе и читав низ других термина да опишу овај феномен, укључујући „поништавање простора временом“, „конвергенцију простор – време“, „компресију времена и простора“, „смањивање света“, „смрт географије“ итд.

Крајем 1980-их година, географ Дејвид Харви је теоријски уобличио географски концепт „компресије времена и простора“. Са повећањем токова капитала, добара и људи, као и напретка у технологији и транспорту, свет се наизглед смањује. Свет се, наравно, физички не смањује, али са интензивним развојем авио саобраћаја, интернета и јефтинијим путовањима, повезивање са удаљеним местима постало је много лакше и брже. Харви напомиње да се капиталистичке економске активности, кретање капитала и потрошња брзо повећавају, што последично „смањује“ удаљености и убрзава темпо друштвеног живота. Уз подршку побољшане технологије и транспорта, капитал се много брже креће широм света, тражећи места на којима се може остварити максимални профит. Компресија времена и простора је дакле начин на који је савремени неолиберални капитализам „смањивао“ свет и убрзао економске процесе. Овај концепт представља кључну прекретницу у поимању (пост)модерне стварности. Иако је добила на интензитету са развојем савременог капитализма, компресија времена и простора није нов феномен, него дуг историјски процес који је могуће прецизно измерити. Тај процес је сукцесивно водио „смањивању света“ који је, по Харвију, од 1500. до 1960. године у људском искуству и перцепцији смањен за 70 пута (Harvey, 1989).

О’Брајен је 1992. године прогласио „крај географије“, као стање економског развоја у којем због растуће стопе глобализације географска локација више није битна (O’Brien, 1992). Ову тезу даље развија Бауман, по коме се уместо о Фукујамином „крају историје“ сада може говорити о крају географије. Просторна удаљеност више није важна. Дистанца је друштвено условљена и зависи од брзине којом се неко креће. Сви други социјални чиниоци који конституишу социјалне идентитете – државне границе, културне баријере итд. – сада су другоразредни у односу на ефекат брзине (Bauman, 1999). Робертсон сматра да се глобализација као идеја односи на „смањивање света, али и на јачање свести о свету као целини“. Модерно друштво сведочи „компресији света“; време и простор се згушњавају и то узрокује трансформацију друштвених односа (Robertson, 1992).

Информационе и комуникационе технологије омогућавају корисницима да превазиђу ограничења физичког раздвајања, што се може описати као „смрт растојања“. Овом реченицом Френсис Кернкрос (Cairncross, 1997, 2002) уводи нови појам у науку о глобализацији. По овом аутору, традиционални концепти географске локације и удаљености, који су кроз историју омогућавали или интеграцију или изолацију, радикално се трансформишу као резултат технолошких иновација које се брзо шире. Конвергенција три основне технологије комуникационе револуције (телефон, телевизија и умрежено рачунарство) убрзано мења свет и омогућава „смрт растојања“. Наводећи значајна смањења трошкова и повећану ефикасност комуникације и транспорта на велике удаљености, Кернкрос тврди да настаје свет обележен слободним кретањем робе, људи и идеја. То је свет у коме преношење информација не кошта скоро ништа, у коме је удаљеност неважна. Кључну улогу у том процесу има интернет, који је постао главна платформа за међународни контакт, обезбеђујући излог у коме компаније могу да прикажу своју робу на светском тржишту. Ниједна друга иновација никада није имала такав потенцијал за „смањивање света“. „Са смрћу растојања попушта стисак географије. Физичке дистанце више нису оно што су некада биле.“ (Cairncross, 1997, 2002)

Напредак у информационим технологијама руши концепт територијалности и доводи до детериторијализације, којом се објашњавају савремене промене у перцепцији и ефектима просторних баријера и географских удаљености. Детериторијализација представља нешто сасвим ново и различито у односу на сва претходна људска искуства. Детериторијализација значи да су, захваљујући модерним информационим технологијама, друштвени односи постали отворени у смислу потпуног превазилажења ограничења која намећу физичка растојања. Под тим односима се подразумевају комуникација и производња које се одвијају без обзира на географска ограничења (Scholte, 2000). Интернет готово тренутно премешта огромна растојања и омогућава да физички удаљени појединци или групе остваре организационе форме које су раније биле незамисливе управо због ограничених ресурса у простору и времену. Под утицајем технолошких промена могуће је премостити простор на начин да истовремено будемо присутни на више места (Вулетић, 2009). На тај начин глобализација се схвата као процес који укључује радикалну трансформацију просторне организације социјалних релација и трансакција. Најбољи примери детериторијализације су онлајн настава, рад од куће или видео конференције на којима учествују људи који се у том тренутку налазе на различитим местима, често и на различитим континентима итд. Сликовит пример је и најављивање летова на аеродрому Хитроу код Лондона; девојка која преко разгласа најављује летове не налази се на аеродрому него у Индији, где је цена радне снаге знатно нижа него у Енглеској.

Пре појаве савремених комуникационих технологија просторна дистанца је дефинисана у еуклидовским терминима, с обзиром на то да су могућности за комуницирање са другима у потпуности биле одређене физичким растојањем. Међутим, данас се о удаљености размишља

на знатно другачији начин од традиционалног временско-просторног приступа (Mejias, 2005). Стварни географски простор све више замењује виртуелни простор (или сајбер простор), као zamišljeni простор у коме се одвија комуникација путем рачунара, нарочито преко интернета. Виртуелни простор се може дефинисати као „нова врста простора, невидљива нашим директним чулима, који би могао постати важнији од самог физичког простора“ (Batty, 1993). У виртуелном простору ствара се нова реалност; то је простор успостављен уз помоћ дигиталне технологије, где стварна географска удаљеност међу људима губи сваки значај. Појам виртуелног простора се данас користи за означавање свега онога што се налази на интернету. Виртуелна стварност је рачунарска технологија која користи технолошка помагала (слушалице, наочаре, кациге итд.) да генерише слику, звук, покрет и друге сензације које симулирају физичко присуство корисника у имагинарном окружењу. У софистицираним видео-игрицама играчи „напуштају“ стварни географски простор и имају утисак да су се физички преселили у виртуелни, имагинарни простор.

Иако несумњиво постоји географска основа сајбер простора због његове физичке инфраструктуре умрежених рачунара, каблова и сателита, заговорници „краја географије“ истичу да географско окружење нема никаквог значаја за функционисање интернета (Sheldon, 2014). У сајбер простору физичка близина није битна, јер су путем интернета људи који живе у далеким земљама доступни као и прве комшије (Han et al., 2018). Интернет има „антипросторну“ природу (Tranos & Nijkamp, 2013), што су неки аутори сликовито описали уводећи у науку нови појам „виртуелне географије“ (Batty, 1997; Wark, 1994). Приступ интернету доноси нам „свет на длану“ и могућност да као виртуелни туристи завиримо у сваки кутак планете. Некадашњи Мајкрософтов слоган „Где желите да идете данас?“ (Where do you want to go today?) илуструје способност технологије да нам преко екрана приближи удаљене дестинације. Тако долазимо до идеализоване мобилности, будући да сурфовањем интернетом можемо свуда да идемо, а да се у ствари нигде не крећемо (Nakamura, 2002). У виртуелном простору све више се губи разлика између аутентичног доживљаја путовања и његове виртуелне симулације. На пример, интернет нам омогућава да „из фотеље“ помоћу сервиса као што је *Google Street View* шетамо улицама удаљених градова, обиђемо туристичке центре, археолошке локалитете и музеје широм света, а уређаји за 3D и 4D визуелизацију доживљај таквих „путовања“ чине све сличнијим стварним путовањима.

Још један аспект „смрти растојања“ и „краја географије“ односи се на перцепцију близине у виртуелном простору између физички удаљених особа. Индивидуалну перцепцију удаљености дигиталне технологије могу свести на нивое који се доживљавају у контексту физичке близине. Технологија ствара окружење у коме физичка дистанца престаје да буде значајна препрека у омогућавању координације и сарадње између просторно одвојених појединаца и група. Компјутерски посредоване комуникационе технологије омогућавају учесницима да верују да су други „овде“, што је потврђено и студијама које сугеришу да медији обезбеђују различите нивое друштвеног присуства који могу створити утисак физичке близине својствене комуникацији „лицем у лице“ (Oh et al., 2008).

ДА ЛИ ЈЕ ГЕОГРАФИЈА ЗАИСТА „МРТВА“?

Од краја 20. века, термини „крај географије“ и „смрт растојања“ стекли су велику популарност, како у научним радовима, тако и у популарној слици глобализације. Изрази попут „географија је мртва“ постали су клише и општепознате фразе у обимној литератури о глобализацији. Поред напред наведених аутора, и бројни други истраживачи су теоријски разрађивали ове концепте, упоредо са појавом нових феномена које је донео све бржи развој интернета (на пример Bethlehem, 2014; Friedman, 2005; McCabe, 2012; Ohmae, 1995 и многи други). Упркос убедљивим аргументима које су ови аутори изнели, концепти „краја географије“ и „смрти растојања“ су, нарочито после 2000. године, изазвали снажну дебату и нашли се на удару многих критичара, који сматрају да ствари нису тако једноставне и да географска локација и физичке удаљености и даље играју важну улогу у економској, друштвеној и културној размени. Рану претечу ових схватања изнео је славни књижевник Џорџ Орвел, који је још 1944. критиковао људе који су се претерано узбуђивали због „укидања географске раздаљине“ и „нестанка граница“ до којих је дошло захваљујући авионима и радију (Orwell, 1944).

Према мишљењу великог броја аутора, извештаји о „крају географије“ увелико су преувеличани (Buhaug & Gleditsch, 2006; Disdier & Head, 2008; Howell, 2013; Massey, 1999; Morgan, 2004; Murray & Overton, 2015; Tranos & Nijkamp, 2013; Wei, 2006, итд.). Критичари истичу да наративи попут „смрти растојања“ нису поткрепљени емпиријским истраживањима и чврстим доказима (Han et al., 2018; Tranos & Nijkamp, 2013). И у физичкој и у друштвеној

и у регионалној географији, географи су показали моћ коју простор и место задржавају у обликовању света. Што дубље гледамо, више откривамо да су многи аспекти наше перцепције света и последичних радњи формиран и искуствима места и простора. Схватање критичне важности географије у процесима глобализације тренутно се протеже далеко изван формалних граница ове науке. Овај процес је условљен научним резултатима географа и других који раде из географских перспектива, и географски оријентисаним феноменима информационо-комуникационих технологија у облику географских информационих система, даљинске детекције, мапирања и других просторно заснованих апликација које преузимамо на рачунарима и паметним телефонима једним покретом прста (MacDonald, 2016).

Највеће критике концептима „краја географије” и „смрти растојања” упућене су у пољу економске географије, пре свега у области утицаја физичких дистанци на међународне економске активности. Наиме, вековима је географска удаљеност била основа за анализу просторно-економских интеракција у форми транспорта, трговине, миграција радне снаге и слично. Централна улога удаљености у економским истраживањима потиче од економских трошкова савладавања географских растојања. Што су веће географске удаљености између произвођача и потрошача, производ је скупљи, због чега се економска размена, где год је то могуће, одвија на краћим растојањима. Ова економска логика је кључни део свих гравитационих модела у економској географији, попут теорије централних места Валтера Кристалера. Нова економска географија Пола Кругмана такође трошкове узроковане географским удаљеностима узима као камен темељац за анализу економских међузависности у простору (Nijkamp, 2017). За разлику од тога, поборници „краја географије” тврде да физичка удаљеност игра све мању улогу у глобалној економији, јер се трошкови транспорта смањују и све мање утичу на коначну цену неког производа, а велики део пословања се пребацује у виртуелни свет рачунара и интернета. Сам термин „смрт растојања” је имплицитно тврдња о смањеној важности удаљености у одређивању стварних трошкова у међународној трговини. Са побољшањима у технологији транспорта, компоненте трговинских трошкова које се односе на удаљеност – као што су цене горива, плате возача, путарине, премије осигурања, трошкови складиштења итд. – требало би да се смањују (Jacks, 2009).

Међутим, ове тврдње је тешко поткрепити статистичким подацима о међународној трговини. Једну од првих студија која је то препознала дали су Лимер и Левинсон, који пишу да се „ефекат удаљености на обрасце трговине не смањује током времена. Супротно популарном утиску, свет се не смањује драматично” (Leamer & Levinsohn, 1995). На основу анализе више од 1.000 тзв. коефицијената удаљености изведених из једначина гравитације и бројних претходних студија, закључено је да је процењени коефицијент удаљености у порасту од 1950. године, што сугерише да је „смрт растојања” увелико преувеличана. Осетљивост билатералних трговинских токова на удаљеност остала је непромењена или се чак и повећала током последњих пола века, чак и када је у питању садашњи ниво глобалне трговине без преседана. Ово сугерише да трошкови међународне трговине у ери глобализације нису опали ни приближно као што тврде поборници теорије о „смрти растојања”. Упркос дигиталној револуцији, моћ удаљености као детерминанте међународне трговине повећава се током времена (Disdier & Head, 2008). У једном емпиријском истраживању утврђено је да софтверске компаније за своје пословање углавном бирају географски блиске земље уместо удаљених земаља које имају много већи тржишни потенцијал, што не би био случај ако удаљености више нису битне. Географска растојања су најважнији појединачни фактор који утиче на трговину између појединих држава (Ojala, 2009).

Једно занимљиво истраживање показало је да је 19. век био време највећег пада трошкова међународне трговине у људској историји. Према томе, ако су удаљености икада „умрле”, требало би те трагове тражити у време индустријске револуције 19. века, а не у време данашње глобалне економије (Jacks, 2009). Иако су на пољу дигиталних комуникација и финансијских услуга контакт и размена информација постали готово тренутни, ствари стоје другачије са производним делатностима. Иако помоћу портала за електронску трговину можемо брзо и лако наручити производе из читавог света, ипак је потребно време да ти производи физички стигну до нас, нарочито ако стижу из удаљених земаља. Већини људи туристичка путовања на друге континенте и даље су тешко доступна, углавном због високе цене транспорта условљене великом физичком удаљеношћу. И у периодима економских криза и у периодима просперитета, географска удаљеност је „жива” и утиче на правце и токове међународне економске размене.

Још једна тврдња коју поборници теорије „краја географије” покушавају да докажу јесте да у условима глобализације државе више не тргују претежно са својим суседима, него мање-више равномерно са читавим светом. Међутим, растући облици економске регионализације дају доказе да је географски положај и даље од огромног значаја за међународну трговину. Географска близина игра важну улогу у том процесу, упркос томе што поборници „смрти растојања” тврде другачије. На пример, Кастеле и сарадници наводе да је „кретање трговине,

капитала и људи географски хетероген и историјски епизодичан процес и да се може тумачити као подршка регионализацији, а не глобализацији” (Kastelle et al., 2006). Налази других аутора наглашавају моћ географије да утиче на трговинске односе – чак и у све више глобализованом свету, државе и даље углавном воде политику регионалне трговинске интеграције са својим суседима. У глобалној економији „економска интеракција, као што су токови добара и капитала, брже се повећава међу земљама унутар одређеног географског подручја него између тих земаља и неких других”. Статистичком анализом и коришћењем стохастичких модела латентног простора доказано је да и у савременој економији физичка удаљеност игра значајну улогу у вероватноћи успостављања трговинских веза између две земље – како се удаљеност повећава вероватноћа се смањује (Howell, 2013). Статистички подаци показују да су већини земаља и даље главни спољнотрговински партнери суседне државе, државе у релативно блиском географском окружењу или државе са којима су културно и историјски блиско повезане. На пример, 2022. године главни трговински партнер Португала и Марока била је Шпанија, Непала – Индија, Црне Горе – Србија, Молдавије – Румунија и Украјина, Намибије – Јужноафричка Република итд. (Trading Economics, 2024), што имплицира да заговорници „краја географије” прецењују ефекте глобализације на међународне трговинске односе.

Осим трошкова удаљености и економске регионализације, економски географи и економисти често побијају концепте о „крају географије” и „смрти растојања” и у другим аспектима економског живота. Добро је познато да ефекти глобализације нису равномерно распоређени у глобалној економији, и да постоје варијације засноване на месту и региону које захтевају географско објашњење да би се разумела питања неједнаког развоја (Howell, 2013). Географска близина има важну економску улогу: покреће агломерационе економије, подстиче регионалну економију, пружа основу за геоекономске теорије укључујући теорију централног места и нову економску географију итд. Стога се дискусија о „смрти растојања”, која се заснива на тврдњама о доминацији слободних економских активности, нестанку агломерационих економија и минимизирању трошкова комуникације, може окарактерисати као преурањена. Фактори као што су физичка удаљеност и локација градова и даље су веома важни критеријуми за лоцирање већине индустријских активности (Tranos & Nijkamp, 2013). И поред тога што је развој технологије и комуникација омогућио дислокацију многих активности или њихово пребацивање у виртуелни простор, присутна је све већа концентрација појединих, пре свега финансијских, активности у мали број великих градова, што води новом облику централизације географског простора (Вулетић, 2009).

Упркос тврдњама заговорника „краја географије” и „смрти растојања” о обједињавању света, поједини аутори доказују да је релативна удаљеност између неких места и људи у условима глобализације заправо постала већа. Уобичајена слика глобализације као процеса који попут ћебета покрива свет, хомогенизујући светске економије, друштва и културе, где све постаје исто, где границе нису важне а удаљеност нестаје, не постоји у стварности. Уствари, уместо да „гуши” Земљу као ћебе, глобализација је на њу „бацила” мрежу, што је повећало просторну диференцијацију и истакло значај географије и локације. На пример, они који су повезани на интернет могу уживати у брзој комуникацији „лицем у лице” са удаљеним пријатељима, али већина оних која нема приступ таквим технологијама (нпр. значајан проценат становништва субсахарске Африке) постала је релативно изолованија (Murray & Overton, 2015). Иако се физичка растојања данас релативно брзо савладавају, то важи само за успостављене комуникационе коридоре, али не и за места без значајнијих саобраћајница. На пример, до многих локација у Амазонији, канадском Арктику, Сибиру, Средњој Азији итд. могуће је стићи тек након неколико дана мукотрпног путовања теренским возилима, а понекад је приступ могућ само пешке. То јасно указује да нису сви делови света укључени у глобалну мрежу, већ су и даље изоловани, и да се на њих концепт „смрт растојања” не може применити.

Почетне квалификације концепта „света који се смањује” откривају још неке од слабости аргумента „географија је мртва”. Савремена истраживања регионалне географије и других наука указују на различите утицаје глобалних процеса у интеракцији са локалним местима, институцијама и људима. Тачно је да су светске економије и културе све више повезане и међузависне и да „глобалне” силе продиру чак и у најудаљеније и најпериферније регионе и локалитете на Земљи. Међутим, пошто се такви процеси дешавају на конкретним местима, са њиховим специфичним историјама, друштвима и културама и природном средином, испољавају се на веома различите начине (Murray & Overton, 2015). На пољу културне географије, ово прожимање локалних и глобалних утицаја синтетизовано је у појму „глокализација”, која подразумева модификацију доминантних (западних) културних вредности у складу са локалним значењима, што резултира стварањем нове културне синтезе (Golić et al., 2017). Ове локалне „географије глобализације”, иако су све динамичније, често пролазне и стога теже разумљиве, ипак су значајне и имају реалне друштвене, економске и политичке импликације.

Све јача критика концепта о „крају географије” и „смрти растојања” не односи се само на стварни географски простор и физичке удаљености, већ и на виртуелни простор, дигиталне технологије и интернет. Схватања о „антипросторној” природи интернета и његовој потпуној независности од географских фактора полако се напушта. Иако сајбер простор очигледно „смањује” време и простор, географско окружење је и даље важно у његовом коришћењу (Sheldon, 2014). На основу комплексног емпиријског истраживања, заснованог на коришћењу обимне базе података са геокодираним ИП везама и моделима просторне интеракције у комбинацији са анализом мреже, егзактно је доказано да физичка удаљеност има значајан утицај на структуру интернета, наглашавајући његову просторност. Слично свакој другој друштвеној и економској активности која се одвија у простору, интернет као платформа за виртуелне интеракције нужно има географску компоненту. Елемент виртуелне географије који је највише одговоран за просторност интернета је тзв. „сајбер место” (cyber-place), које се дефинише као пројекција инфраструктурног слоја сајбер простора на традиционални географски простор (Tranos & Nijkamp, 2013).

Још крајем 20. века је примећено да приступ интернет страницама са веома удаљених сервера често траје много дуже у односу на оне који су нам географски ближи. Разлог је у чињеници да повећање удаљености између две локације за 1% резултира смањењем инсталиране ИП инфраструктуре између њих за 1,2%. Стога је интензитет дигиталне повезаности већи између суседних географских региона, што указује на важну улогу физичке удаљености у формирању сајбер места. Физичко растојање опстаје у виртуелној географији, чак иако се у обзир узму и различите технолошке, организационе и институционалне варијабле. Осим тога, познати развојни модел „центар – периферија” може се идентификовати и у дигиталном окружењу; географски региони који су снажно интегрисани у глобалну економију имају веће нивое виртуелне повезаности (Tranos & Nijkamp, 2013). Ово истраживање наглашава скривену просторност „антипросторног” интернета и убедљиво показује да Тоблеров први закон географије – „Све је повезано са свим осталим, али блиске ствари су више повезане него удаљене” (Tobler, 1970) – важи и у виртуелном простору, уз напомену да је овај ефекат из разумљивих разлога израженији у стварном простору.

Концепт виртуелне реалности често је критикован и због удаљавања од стварности. По Хајдегеру (Heidegger, 1971), технолошко укидање удаљености не доноси нам стварну блискост. Ова примедба скреће пажњу на чињеницу да технолошка победа над дистанцом и симулирање виртуелног простора ипак не пружају све што су обећали. Иако би интернет технологија могла да олакша наше приближавање стварима које су удаљене, неопходно је много више од технологије да би се премостио егзистенцијални јаз између стварног и виртуелног. Виртуелно укидање просторне дистанце, другим речима, није исто што и стварна близина. Сати гледања телевизије или сурфовања интернетом могу повећати наше знање о неком делу света, али то не мора нужно резултирати осећајем стварне блискости. Заправо, читаво искуство виртуелног путовања може довести до повећаног осећања отуђења од стварности, јер свесно или несвесно схватамо да виртуелно путовање ипак није успело да створи смислену близину (Mejias, 2005). Четовање на друштвеним мрежама са „пријатељима” које и не познајемо, играње игрица са људима на другом крају света и други облици виртуелне комуникације полако воде човечанство ка све већем осећају отуђења и тачки у којој више уопште не морамо да се дружимо.

ЗАКЉУЧАК

Иако већ више од 50 година многи аутори најављују „крај географије” и „смрт растојања”, то се ипак није десило. Већина таквих предвиђања није била заснована на чињеницама и конкретним доказима. Нова теоријска разматрања, али и емпиријска истраживања глобалне трговине и структуре интернета, умањују вредност ових једностраних приступа. Иако су модерна саобраћајна средства и информационе технологије револуционарно променили схватање времена, простора, брзине и удаљености, ипак нису успели да у потпуности пониште њихов значај. У прилог томе говори и чињеница да, у време када се захваљујући интернету смањује неопходност непосредног физичког контакта, људи путују више него икада раније у својој историји. За физички транспорт људи и робе и даље је потребно време и новац, државе и даље претежно тргују са својим суседима, жеља за упознавањем других култура и потрага за послом подстичу људе да путују, а неки делови света и даље остају релативно изоловани и саобраћајно недоступни. Резултати наведени у овом раду потврђују да је економска регионализација уместо глобализације доминантна у светској привреди, а глокализација уместо вестернизације у светској култури. Географски простор, географски положај и физичке удаљености и даље су кључни фактори у обликовању и усмеравању светских економских, културних, политичких и других збивања. Сложеност савременог света указује да ни у ери глобализације географија није „мртва”; према речима Дитера (Dieter, 2007), она је „судбина”.

ЛИТЕРАТУРА

- Batty, M. (1993). The geography of cyberspace. *Environment and Planning B*, 20, 615–616.
- Batty, M. (1997). Virtual geography. *Futures*, 29(4–5), 337–352.
- Bauman, Z. (1999). *Globalization – the human consequences*. New York: Columbia University Press.
- Bethlehem, D. (2014). The end of geography: the changing nature of the international system and the challenge to international law. *European Journal of International Law*, 25(1), 9–24.
- Buhaug, H. & Gleditsch, N.P. (2006) The death of distance? The globalization of armed conflict. In: M. Kahler & B.F. Walter (eds.). *Territoriality and conflict in an era of globalization* (pp. 187–216). New York: Cambridge University Press.
- Cairncross, F. (1997). *The death of distance: how the communications revolution is changing our lives*. Cambridge, Massachusetts: Harvard Business School Press.
- Cairncross, F. (2002). The death of distance. *RSA Journal*, 149(5502), 40–42.
- Chang, H.J. (2010). *23 things they don't tell you about capitalism*. London: Penguin Books Ltd.
- Chondros, T.G., Milidonis, K.F., Rossi, C. & Zrnic, N. (2016). The evolution of the double-horse chariots from the bronze age to the Hellenistic times. *FME Transactions*, 44(3), 229–236.
- Crouch, C. (2012). *Postdemocrazia* (third edition). Roma: Laterza.
- Dieter, H. (2007). An introduction. In: H. Dieter (ed.). *The evolution of regionalism in Asia: economic and security issues* (pp. 3–10). London: Routledge.
- Disdier, A. & Head K. (2008). The puzzling persistence of the distance effect on bilateral trade. *Review of Economics and Statistics*, 90(1), 37–48.
- Friedman, T. (2005). *The world is flat: a brief history of the globalized World in the 21st century*. London: Allen Lane (Penguin).
- Гајић, М., Голић, Р., Милинчић, М. & Јоксимовић, М. (2015). Глобализација, глобалне вредности и криза идентитета: културни аспект. У: С. Станковић, Д. Филиповић & С. Ђурђић (ур.). 4. српски конгрес географа са међународним учешћем "Достигнућа, актуелности и изазови географске науке и праксе". Зборник радова, књига 1 (стр. 229–235). Београд: Универзитет у Београду - Географски факултет.
- Giddens, A. (1996). *The consequences of modernity* (sixth editions). Cambridge: Polity Press.
- Golić, R. (2008). Globalization and its historical development. In: P. Slaveikov, D. Zlatunova & N. Nikolova (eds.). *Fourth international scientific conference „Global changes and problems: theory and practice“*, *Proceedings* (pp. 453–459). Sofia: University "St. Kliment Ohridski", Faculty of Geology and Geography.
- Golić, R., Joksimović, M. & Vujadinović, S. (2017). Globalization vs. tradition – Cultural challenges for Serbian citizens. In: *International scientific conference EMAN 2017. economics & management: globalization challenges – conference proceedings* (pp. 526–532). Belgrade: Association of Economists and Managers of the Balkans; Koper: Faculty of Management; Maribor: Doba Business School; Skopje: Integrated Business Faculty; Zaječar: Faculty of Management.
- Han, S.Y., Tsou, M.H. & Clarke, K.C. (2018). Revisiting the death of geography in the era of Big Data: the friction of distance in cyberspace and real space. *International Journal of Digital Earth*, 11(5), 451–469.
- Harvey, D. (1989). *The condition of postmodernity: an enquiry into the origins of cultural change*. Oxford: Blackwell.
- Heidegger, M. (1971). *Poetry, language, thought*. New York: Harper & Row.
- Howell, A. (2013). Is geography dead or destiny in a globalizing world? A network analysis and latent space modeling approach of the world trade network. *Journal of Globalization Studies*, 4(2), 3–20.
- Jacks, D. (2009). *Revisiting the death of distance*. Centre for Economic Policy Research (CEPR). Retrieved from: <https://cepr.org/voxeu/columns/revisiting-death-distance>
- Kastelle, T., Steen, J.T. & Liesch, P.W. (2006). Measuring globalisation: an evolutionary economic approach to tracking the evolution of international trade. *DRUID Summer Conference 2006* (pp. 1–41). Copenhagen: Danish Research Unit for Industrial Dynamics (DRUID).
- Leamer, E.E. & Levinsohn, J. (1995). *International trade theory: the evidence*. Working Paper no. 4940. Cambridge, Massachusetts: National Bureau of Economic Research.
- MacDonald, G.M. (2016). *The end(s) of geography?* Washington, D.C.: American Association of Geographers. Retrieved from: <https://www.aag.org/the-ends-of-geography/>
- Massey, D. (1999). Imagining globalization: power-geometries of time-space. In: A. Brah, M.J. Hickman, M. Mac Ghaill (eds.). *Global futures: migration, environment, and globalization* (pp. 27–44). London: Palgrave Macmillan UK.
- McCabe, B. (2012). *Geography is dead: how America lost its sense of direction*. Champaign, Illinois: Common Ground Publishing.
- McLuhan, M. (2020). *The Gutenberg galaxy: the making of typographic man*. Toronto: University of Toronto Press.
- Mejias U.A. (2005). *Movable distance: technology, nearness and farness*. Retrieved from: <http://blog.ulisesmejias.com/2005/01/20/movable-distance-technology-nearness-and-farness/>

- Morgan, K. (2004). The exaggerated death of geography: learning, proximity and territorial innovation systems. *Journal of Economic Geography*, 4(1), 3–21.
- Murray, W.E. & Overton, J. (2015). *Geographies of globalization*. London and New York: Routledge.
- Nakamura, L. (2002). Where do you want to go today? Cybernetic tourism, the internet and transnationality. In: N. Mirzoeff (ed.). *The visual culture reader* (pp. 255–264). London: Routledge.
- Nijkamp, P. (2017). The death of distance. In: B.S. Frey & D. Iselin (eds.). *Economic ideas you should forget* (pp. 93–94). Cham: Springer International Publishing.
- Oh, H., Curley, S.P. & Subramani, M.R. (2008). The death of distance? The influence of computer mediated communication on perceptions of distance. In: *Proceedings of the Twenty Ninth International Conference on Information Systems* (pp. 1–14). Paris.
- Ohmae, K. (1995). *The borderless World: power and strategy in an interdependent economy*. New York: Harper Business.
- Ojala, A. (2009). Is globalization reducing distances between countries? Some empirical evidence from foreign software firms operating in Japan. *Journal of Japan Academy for Asian Market Economies*, 12(1), 95–101.
- Orwell, G. (1944). Travel, economic self-sufficiency. *Tribune*, 12 May 1944. Retrieved from: <https://www.telelib.com/authors/O/OrwellGeorge/essay/tribune/AsIPlease19440512.html>
- O'Brien, R. (1992). *Global financial integration: the end of geography*. London: Royal Institute of International Affairs, Pinter Publishers.
- Robertson, R. (1992). *Globalization – social theory and global culture*. London: Sage Publications Ltd.
- Scholte, J.A. (2000). *Globalization – a critical introduction*. London: Macmillan Press LTD.
- Sheldon, J.B. (2014). Geopolitics and cyber power: why geography still matters. *American Foreign Policy Interests*, 36(5), 286–293.
- Šriv, Dž. (2006). Ljudska odiseja. *National Geographic Srbija*, 1, 40–49.
- Tobler, W. (1970). A computer movie simulating urban growth in the Detroit Region. *Journal of Economic Geography*, 46, 234–240.
- Toffler, A. (1970). *Future shock*. New York: Random House.
- Trading Economics (2024). *Economic indicators, list by country*. Trading Economics. Retrieved from: <https://tradingeconomics.com/countries>
- Tranos, E. & Nijkamp, P. (2013). The death of distance revisited: cyber-place, physical and relational proximities. *Journal of Regional Science*, 53(5), 855–873.
- Вулетић, В. (2009). *Глобализација*. Београд: Завод за уџбенике.
- Wark, M. (1994). *Virtual geography: living with global media events*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Wei, Y.D. (2006). Geographers and globalization: the future of regional geography. *Environment and Planning A*, 38(8), 1395–1400.

GLOBALIZATION AND SPATIAL DISTANCES - „END OF GEOGRAPHY” AND „DEATH OF DISTANCE”?

Rajko Golić⁸, Mirjana Gajić⁹, Snežana Vujadinović¹⁰, Dejan Šabić¹¹, Marko Joksimović¹², Filip Krstić¹³, Vladimir Malinić¹⁴

Abstract: Geographic distance between certain parts of the World during most of human history had the function of a barrier and reduced the possibilities of communication between them. The impossibility of quickly overcoming large distances and information exchange was the main obstacle to connecting distant societies and the main brake on the establishment of global connections. Advances in transportation technologies in the 20th century eased spatial barriers to some extent. But only with globalization, the emergence of the Internet and the development of information technologies at the end of the 20th century, the concept of geographic distance was radically changed and physical distance as a barrier was eliminated to a significant extent; terms like cyberspace, virtual reality, deterritorialization, etc. were created. Today, when social networks enable instant communication on a planetary level, in people's minds the compression of time and space leads to a completely different understanding of distance and its relativization. The increasingly easy transport of people and goods over long distances, the explosive growth of information and communication technologies and other phenomena contained in the term globalization have led many authors to discuss the diminishing importance of geographic distances as significant forces in driving economic and social activities. The concept of the „death of distance” and the „end of geography” were developed, which imply that in the modern world geographic distance is no longer important, because interpersonal communication and economic activities are increasingly transferred from real physical to virtual digital space. This paper critically examines these concepts, with the aim of proving how, even in conditions of total global networking, geographic distances still play a significant role in interpersonal relations and global economy.

Key words: geographic distance, „end of geography”, „death of distance”, globalization

⁸ University of Belgrade - Faculty of Geography, Studentski trg 3/III, Belgrade, Serbia, rajko.golic@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0003-0636-0245

⁹ University of Belgrade - Faculty of Geography, Studentski trg 3/III, Belgrade, Serbia, mirjana.gajic@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0003-4470-7609

¹⁰ University of Belgrade - Faculty of Geography, Studentski trg 3/III, Belgrade, Serbia, snezana.vujadinovic@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0003-1051-3654

¹¹ University of Belgrade - Faculty of Geography, Studentski trg 3/III, Belgrade, Serbia, dejan.sabic@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0002-7675-6029

¹² University of Belgrade - Faculty of Geography, Studentski trg 3/III, Belgrade, Serbia, marko.joksimovic@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0003-0892-6943

¹³ University of Belgrade - Faculty of Geography, Studentski trg 3/III, Belgrade, Serbia, filip.krstic@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0003-0896-0252

¹⁴ University of Belgrade - Faculty of Geography, Studentski trg 3/III, Belgrade, Serbia, vladimir.malinic@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0002-1088-0123